

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

KEREKES DÓRA

ÖRMÉNYEK A HADITANÁCS SZOLGÁLATÁBAN

Az 1699. évi békekötés után ünnepélyes császári követség indult az Oszmán Birodalom fővárosába, amelynek Erasmo Noel is tagja volt, aki a Habsburg Birodalom keleti kapcsolataiban egyre inkább szerepet játszó örmény kisebbséghez tartozott.

Az örmény lakosság 1453 után Tokatból, Szívásból, majd Burszából11 települt Konstantinápolyba, ahol már az oszmán támadás előtt is működött örmény pátriárka, székhelye Szulumonasztír volt. A legjelentősebb örmény telepek Szamatijában és Galatában voltak, tehát ott, ahol az európai követségek - közöttük a császáré - működtek. 1635-re létszámuk olyan mértékben megnőtt, hogy IV. Murád szultán (1623-1640) rendeletet adott ki: a harminc évnél kevesebb idő óta a városban lakó örményeknek vissza kell térniük eredeti lakhelyeikre. Természetesen a rendeletet, minden lehetőséget kihasználva, kijátszották. Az örményeknek Perzsiától Konstantinápolyig sok telepük működött. Közvetítő szerepet játszottak a kereskedelemben, sokszor töltöttek be bankári, pénzváltói vagy kezességvállalói funkciót. Mindez nagy előnyöket biztosított számukra az Oszmán Birodalomban. Előretörésük egybeesett a velenceiek visszaszorulásával, de nem sikerült az oszmán adminisztrációban a zsidókéhoz hasonló pozíciókat szerezniük.²

Az örmények bécsi jelenlétét, illetve a Haditanácsnak tett szolgálataikat elsősorban Kari Teplý kutatta. Munkáiban az első bécsi kávéház létrehozását taglalta, így került kapcsolatba az örményekkel, és így vált nyilvánvalóvá számára, hogy e népesség milyen - elsősorban - gazdasági, illetve hírszerzői szerepet játszott a 17. század második felében a Habsburg Birodalomban.³

IV. Mehmed szultán (1648-1687) 1666. évi *femionja* lehetővé tette a Habsburg császár alattvalói számára, hogy szabadon kereskedjenek az Oszmán Birodalom teljes területén.⁴ Ennek következtében jött létre a Keleti Kereskedelmi Társaság (*Orientalische Handelskompanie*), amely nagy hatást gyakorolt a délkelet-európai kereskedelemre. A Habsburg Birodalomban érvényben lévő törvények szerint azonban az „idegen” kereskedők csak Schwechatig jöhettek volna, de folyamatosan és egyre nagyobb létszámban telepedtek meg Bécsben, elsősorban olyan helyeken, ahol a kimenő és bejövő árut ellenőrizték. Ilyen volt például a „*Gasthaus zum Goldenen Hirsch*” (Aranyszarvas Fogadó), ahol Georg Franz Koltschitzky is lakott.⁵ Az ekkor Bécsben és annak környékén megtelepedő idegen kereskedőket „rácoknak” nevezték, e gyűjtőfogalomba beletartoztak az örmények, a szerbek, a görögök, a bolgárok, a havasalföldiek, de előfordult, hogy a magyarokat és a lengyeleket is ide sorolták. Valójában ebből a sokszínű, mégis egységesen kezelt, és erősen különálló csoportból sok, a Habsburg és az Oszmán Birodalom mindenkori kapcsolatát befolyásolni képes elsősorban futár, néha tolmács és követségi alkalmazott került ki. Számarányuk áttekintéséhez Teplý számításait vehetjük figyelembe. Az 1663 és 1668 közötti évekből fennmaradtak a „rácokra” vonatkozó bécsi vámjegyzékek. Ezekből Teplý kiszámította, hogy - a fent nevezett években az összes délkelet-európai kereskedőt vizsgálva - az örmények számaránya 50 és 75% között mozgott.⁶ Ez nem lehet meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy

az Oszmán Birodalomban elsősorban a görögök és az örmények foglalkoztak távolsági kereskedelemmel.⁷ Az örmények első felfutási időszakuk 1667 után következett be, amikor az április 6-i nagy földrengés után Raguzai pozícióik fokozatosan megingottak az Oszmán Birodalomban.⁸ A raguzai kereskedők több lerakatát - közöttük a legfontosabbat, a belgrádit - az örmények vették át. Ezen túl, 1669-ben I. Lipót császár, felesége, a spanyol származású, erősen katolikus Margit Terézia és Kollonich Lipót bécsújhelyi püspök, későbbi bíboros hatására elrendelte, hogy a zsidókat űzzék ki Bécsből. Az *Untere Werden* (később Lipót császár tiszteletére: *Leopoldstadt*) lévő házaik egy részét az örmények foglalták el, ekkor jutott nagyobb szerephez a Habsburg Birodalom kereskedelmi életében az utóbbi etnikum.⁹ Az örmények ugyanakkor nem voltak könnyű helyzetben, hiszen a bécsi kereskedők tiltakoztak a konkurencia ellen, a Haditanács pedig egyszerűen kémeknek tekintette őket. Az Udvari Haditanács mindent elkövetett, hogy a 17. század első felében kialakított gyakorlatnak megfelelően, az Oszmán Birodalomból érkezők felett ellenőrzést gyakoroljon. Az 1630-as évektől egészen 1663/1664-ig minden Keletről érkezőnek jelentkeznie kellett a császári főtölmácsnál, Michel d'Asquier-nél, aki - bécsi tartózkodása idejére -egy-egy futárt adott az illető mellé. Ezt a gyakorlatot azonban a Haditanács - a városba érkezők megnövekedett létszáma miatt - nem tudta folytatni, ezért minden keleti kereskedőt, utazót stb. gyanúsak tartott.¹⁰

Az örmény futárok között első helyen Georg Franz Koltschitzky tevékenységét emelem ki, aki először tolmácsként, majd futári minőségben, végül kémként is szolgált a Haditanácsot, majd a háborút követően kávéházat nyitott Bécsben. Koltschitzky származása nem állapítható meg egyértelműen. Ő maga lengyelnek vallja magát: „*aus dem Königlichen Polnischen Freistadt Sambor gebürtig*”, valószínűleg azonban a Bácskában fekvő Sambor (Zombor) lehetett születési helye, és azért vallotta magát lengyelnek, hogy amikor 1678-ban a rácokat kiutasították Bécsből, maradhasson.¹¹ A bécsi örmény kolónia már az 1663/1664. évi Habsburg-oszmán háborút megelőzően kezdett kialakulni, pont akkor, amikor Koltschitzky megérkezett a császárvárosba. Ekkor még szoros kapcsolatokat ápoltak Belgráddal és a lengyelországi Lemberggel is. Attól a pillanattól kezdve, hogy Bécsbe érkezett, Koltschitzky török tolmács, kereskedő és futár is volt, első küldetését 1662-ben doktor Johann Philipp Beris oldalán teljesítette, akit a császár azért küldött Temesvárra, Ali pasához, hogy a már érlelődő konfliktus ellenére megpróbálja megakadályozni a háború kirobbanását. 1663/1664-ben végig a temesvári pasával tárgyalásba bocsátkozó két rendkívüli küldött, Beris és Johann Goes" mellett maradt. Így tavasszal Belgrádba utaztak, ahol Koltschitzky megismerkedett Simon Reniger von Reningen konstantinápolyi állandó követével, aki túszként utazott a nagyvezírrrel. 1665-ben, a béke megerősítésére Konstantinápolyba utazó követet, Walter von Leslie-t - a szokásoknak megfelelően - „kicserélték” az oszmán követre, Kara Mehmed pasára. Az oszmán követ mellé Francois Mesgnien de Meninskit, a keleti nyelvek udvari főtölmácsát osztották be, vele dolgozott együtt Koltschitzky is. Napi 45 krajcárt kapott szolgálataiért, de e kevés pénzért is megérte neki dolgozni, hiszen a népes (kb. 300 fős) követség (és a Haditanács) szolgálatában rengeteg jó üzletet tudott lebonyolítani. Amikor 1666-ban a követek visszatértek hazájukba, Koltschitzkyre többé nem volt szüksége a Haditanácsnak. Az ekkor Lelio de Luca vezetése alatt létrejövő Keleti Kereskedelmi Társaságnak azonban jól jött egy tapasztalt, nyelvtudással rendelkező ember. Koltschitzky ettől kezdve a Társaság tolmácsaként szolgált. 1667-ben és 1668-ban is elkísérte a konzult Budára, Belgrádba, illetve Konstantinápolyba. Amikor Lelio de Luca 1673-ban lemondott konzuli rangjáról, helyét Georg Christoph von Kuniz, a későbbi állandó követ vette át. Koltschitzky mellette is folytatta tevékenységét. Úgy tűnik, ebben az időben elsősorban Budán teljesített szolgálatot. A középkori Magyar Királyság fővárosa nem számított ideális helynek egy kereskedelmi lerakat létrehozásához, illetve fenntartásához. Az oszmán

hatóságok a Társaság alkalmazottait kémeknek tekintették, sőt, előfordult az is, hogy fegyvercsempészéssel vádolták a lerakat dolgozóit. Egy ilyen alkalommal a janicsárok betörték a raktárba, „megtalálták” a fegyvereket, lezárták a területet, az alkalmazottakat pedig fogságba vetették. Meninskinek kellett Budára utaznia, hogy Koltschitzkyt és társait kiszabadítsa.¹³ Koltschitzky 1680-ban is Kuniz-cal tartott, amikor az konzulból követté lépett elő, és 1680. április 19-én az újdonsült követ őt küldte Bécsbe a friss hírekkel, május hónap folyamán meg is érkezett a császárvárosba.¹⁴ A futároknak újukról beszámolót kellett írniuk. Bár Koltschitzky misszióját követően elkészülő beszámolója nem maradt ránk, de a Haditanács beérkező iratokat nyilvántartó jegyzékében az 1680. május 18-i dátum alatt találhatjuk a következő sorokat: „*Csatolva hozzá a tolmács, Goldschzky jelentése, amelyet Konstantinápolyból való hazaútján tapasztalt, és amelyből úgy tűnik, hogy a következő évben török háború lesz.*”¹⁵ Koltschitzky 1680 és 1682 között állásnélkülként, a rendes futári bér feléért ötször tette meg a Konstantinápoly és Bécs közötti utat. Nagy szerepe volt abban, hogy Kuniz jelentései az egyre nehezedő levelezési feltételek mellett is eljutottak az udvarba. A visszafoglaló háborúkat megelőző utolsó konstantinápolyi útjára 1681 tavaszán indult, Constantin Ciriako oldalán, és augusztus 25-én érkezett vissza Bécsbe. Egy hónappal később, szeptember 29 -én már a Leopoldstadt 48-as szám alatt (ma: GroBe Pfarrgasse 22) lakott, bár ekkor még nem nyert polgárjogot.¹⁶

A Bécs ostromának megkezdésekor Koltschitzky bent tartózkodott. Mielőtt tetteire, illetve a témáról írt és még 1683-ban kiadott, azóta is számon tartott röpiratára kitérnék, mindenképpen ki kell emelnem, hogy Koltschitzky nem az egyetlen és nem is a legjelentősebb futár volt, aki az ostromlott város és a felmentő sereg között hozta-vitte a híreket. Georg Michalowitz, valamint Stefan (István?) Serhadly szerepe egyaránt megemlítenő. Koltschitzky csak jó gyakorlati érzékkel rendelkezett, és tudta, hogy a Bécsre, az ott történetekre árgus szemekkel figyelő európai közönségnek „jól eladható” lesz a futár önfeláldozó lovaglásáról írt röpirat.¹⁷ Üzleti érzéke nem csalta meg az örmény kalandort, hiszen nagyon sokáig az egyetlen, majd pedig a legjelentősebb futárként tartották számon az 1683. évi ostromot tárgyaló történeti munkák.¹⁸

Az ostrom idején, július 14. és szeptember 12. között, összesen húsz futári-hírvivői útról tudósítanak minket a források.¹⁹ Koltschitzky csak augusztus 12-én tette meg első útját, tehát a fentebb említett hírvivők mind megelőzték őt, így Kuniz szolgálja, Jakob Haider, Caraffa egy törökül tudó lovasa, és a *Heistersche Regimenthez* tartozó Michael Gregorowitz, valamint néhány olyan személy, akinek a kilétére eddig nem sikerült fényt deríteni.²⁰ Augusztus 12-e azonban fontos dátuma a bécsi ostromnak. Ezen a napon a már hetek óta egyre közelebb jutó aknászok (*lagimct*) nagyon közel értek a falakhoz, a *Burgbastei* és a *Löwelbastei* között meggyújtottak két aknát. Ezt követően Kara Musztafa rohamot vezényelt, és ezzel kezdetét vette Bécs 1683. évi ostromának végső szakasza, amely napra pontosan egy hónapig tartott.²¹ Koltschitzky nem a jövőbeni hírnévért, hanem nagyon is konkrét ígéretek fejében vállalkozott a veszélyes útra. Ambrosius Franck, a róla elnevezett szabadcsapat vezetője, amelyben Koltschitzky mint élelmező szolgált, Georg Altschaffer, a városi alkamarás és a polgármester, Johann Andreas von Liebenberg - a futár és hírvivő saját bevallása szerint - azt ígérték neki, hogy a küldetés sikeres teljesítése esetén nagyobb összegű pénzt, valamint az ostromot követően a *Leopoldstadthan* egy üzlethelyiséggel is ellátott házat kap majd. Ez utóbbi egyben azt is jelentette, hogy városi polgárjogot nyer, hiszen a városban csak az birtokolhatott házat, aki polgárjoggal rendelkezett. Koltschitzky augusztus 15-én eljutott Lotharingiai Károly táborába, aki azonnal fogadta a városból kiküldött futárt. Kérésére Koltschitzky a visszautat is vállalta, hogy Ernst Rüdiger von Stahremberget, a város védelmének vezetőjét informálhassa a felmentő sereg állapotáról, érkezéséről. Augusztus 17-én sikerült is visszaérnie a városba,

ahol átadta Lotharingiai Károly levelét Stahrembergnek. Koltschitzky több útra nem vállalkozott, de ennek ellenére megkapta a megígért pénzt (200 dukátot) és a házat is a *Leopoldstadthan*.²² Későbbi életútjáról annyit már előljáróban elmondtam, hogy tőkét kovácsolt egyetlen hírvivői útjából. Még 1683-ban kiadatta a „*Das heldenmüthige wiewohl gefährliche Unterfangen...*”²³ kezdetű rövid munkát, amely a hőstettéről volt hivatott felvilágosítani az erről érdeklődőket. Ennek első kiadása Bécsben jelent meg, Johann Martin Lerchnél, majd még ebben az évben közreadták Nürnbergben is, és megjelent munkájának strasbourg-i kiadása is.²⁴ Ezzel egy időben császári futári állásért folyamodott a Haditanácshoz, amelyet 1684. január 10-én el is nyert. 1685. szeptember 11-én ő és felesége, Maria Ursula (egy megkeresztelt török asszony) megkapták a *Leopoldstadthan* az ígért házat, amely korábban szintén zsidók birtokában volt. Koltschitzky a házat nem tartotta meg, hanem már 1686. március 2-án értékesítette. A volt futár 1694. február 19-én halt meg. A visszafoglaló háborúk 1683 és 1694 közötti időszakában kávéházának bevételeiből, valamint kereskedelmi tevékenységének felújításából élt. Ugyanakkor mindent megtett annak érdekében, hogy a rendes futári bérén felül neki megígért évi 100 forintot megszerezze, de ennek kifizetését a Kamara nem eszközölte, így 1688-ban a volt hírszerző még mindig csak kérelmet írt²⁵ Koltschitzky arra hivatkozott, hogy az összeget maga a császár hagyta jóvá, aki a Bécs ostroma idején szerzett érdemeit kívánta ezzel a summával honorálni.

Két további örmény futár, Rudolph és Petrakki Dane valószínűleg testvérek voltak. Rudolphot 1660. december 7-én, Petrakkit 1675-ben vették fel futárnak.²⁶ A későbbiekben bemutatandó Kalust Nurveli végrendelete szerint a Dane család konstantinápolyi volt,²⁷ valószínűleg örmény származású, és apjuk már Johann Rudolf Schmid követségi ideje alatt szolgálatokat tett a rezidensnek.²⁸ Rudolph 1679-ben Belgrádban megbetegedett, olyannyira, hogy másnak kellett a nála lévő leveleket Konstantinápolyba vinni, de ebből még felgyógyult. 1681 elején hunyt el. Öccse, Petrakki a visszafoglaló háborúk idején is folyamatosan szolgált. 1697-ben kérte, hogy huszonnégy évnyi futári szolgálat után vegyék fel a tolmácsok közé. Ezt a kérését a Haditanács teljesítette.²⁹ Rudolph Dane egy fiú ikerpárt hagyott maga után, akik taníttatását a Haditanács fedezte. Ennek oka nem Dane futári szolgálatainak nagyszerűségében keresendő, bár a szintén császári tolmácsként dolgozó Adam Schönberger két fia, Franz Rudolph és Leopold ezzel érveltek, amikor kérték, hogy őket is támogassa úgy a Haditanács, mint Dane fiait, hiszen az ő apjuk sokkal többet szolgált, mint Dane, hanem abban, hogy az örmény futár elhozta az oszmán fővárosból a császárnak konstantinápolyi Szent Anna kézrelíkvíáját.³⁰

Erasmus Noel (1645-1710) Teply szerint szintén örmény származású volt.³¹ Hogy hogyan került Bécsbe, ezt - mint sok társánál - nála sem tudjuk biztosan. Valószínűleg az 1666. évi Habsburg-oszmán kereskedelmi egyezményt követően érkezett a császárvárosba. A Haditanács 1677-ben küldte Noelt először Konstantinápolyba. Ettől kezdve folyamatosan, a visszafoglaló háborúk előtt és azután is szolgált. 1679-1680-ban átmenetileg Belgrádban alkalmazták „titkos levelezőként”, de később visszaadták a posztot a korábbi levelezőnek, ³² és Noel fél futári bérrel a Haditanácsnak kezdett szolgálni.³³ Amikor 1681-ben Rudolph Dane elhunyt, állását Noel nyerte el,³⁴ aki ezt követően Kuniz és Caprara munkáját is segítette. 1710. április 14-én hunyt el Bécsben, a mai Wollzeile 21. számú házában, amely a „*Hous zum Roten Engel*” (Ház a Vörös Angyalhoz) nevet viselte. A halálával megüresedett futári posztot egy újabb örmény, Isaak de Luca nyerte.³⁵

1. AZ ÖRMÉNYEK HÍRSZERZŐ SZEREPE 1688-IG

1.1. Johannes Diodato

Ezen a téren legalább olyan fontos szerepet játszottak az örmények, mint a futárok körében. Mind a budai, mind a távolabbi információszerzésben jelentős személyiségnek mondható Johannes Diodato, eredeti nevén Ovanes Astouazatur, aki 1640 körül született Konstantinápolyban. Apja, Elias, kereskedő és ékszerész széles körű kapcsolatrendszerrel rendelkezett az oszmán fővárosban, jó viszonyban állt a szeráj egyes alkalmazottjaival, és - testvérével, Jákobbal együtt - dolgozott az állandó Habsburg rezidenseknek, Johann Rudolf Schmidnek, Alexander Greiffenklau von Vollratsnak és Simon Reniger von Reningennek is.³⁶ Johannes Diodato - apjával együtt - 1654-ben jött először Bécsbe, pont akkor, amikor az éppen megkoronázott IV. Ferdinánd meghalt himlőben. Mivel az egész koronázási procedúra így újrakezdődött I. Lipóttal, az ékszerész, jó üzletet szimatolva, Bécsben telepedett le fiával. A koronázási eljárás miatt folyamatosan utazó udvarral mentek ők is, így 1655-ben Pozsonyban, 1656-ban Prágában, 1658-ban pedig Frankfurtban találhatjuk őket. Ez alatt az időszak alatt jó viszonyt alakított ki a császári udvar alkalmazottaival. 1658 és 1663 között Elias és Johannes Diodato körbeutazta Európát (Hollandia, Flandria, Anglia, a Francia Királyság, a Spanyol Korona országai, Itália), és csak 1663. március 30-án érkeztek vissza Bécsbe. A császári udvar viszont ekkor hadban állt az oszmánokkal, így apa és fia a Habsburg fővárosban maradtak. Ezt követően Elias és Johannes Diodato kihasználta a vasvári béke által biztosított kereskedelmi lehetőségeket,³⁷ illetve a háború idején és azt követően is virágzó pénzügyi spekulációs ügyletekben is részt vállaltak.³⁸ Ennél is fontosabb volt azonban, hogy az Udvari Kamarának, illetve a pénzverdének állandóan nyersanyagra volt szüksége. Ezeket az igényeket a „Münzjudcn”-eknek, a pénzérmékért felelős zsidóknak kellett kielégíteniük.

Nekik azonban az Oszmán Birodalom tiltott terület volt³⁹ így Diodato nagyon hamar bekapcsolódott ebbe az üzletágba is. Jelentősége 1670 után, a zsidók kiűzését követően nőtt meg. Jó kapcsolatokat alakított ki Johann Gabriel von Selbberl, az Udvari Kamara tanácsosával, valamint Ludwig Georg von Sinzendorf gróffal, a Kamara elnökével. Családja Oszmán Birodalombeli kapcsolataival segítette az Udvari Kamara és a pénzverde ezüstéhségén.⁴⁰ Egyetlen konkurenciájának a császári futárok számítottak - akik között, mint fentebb már szó volt róla, szintén nagyon sok volt az örmény -, ők ugyanis hivatalos útjaikat saját üzleti ügyeik lebonyolítására is használták. (Ezzel egészítve ki egyébként nem túl magas fizetésüket.) Diodato többször került velük összeütközésbe, sőt, 1673-ban Rudolph Dánéval ez egészen a tettegességig fajult. Diodatót az Udvari Kamara ebben az időszakban minden ellenlábasától megvédte, olyan nagy volt az ezüstínség, ezért szükség volt az örmény szolgálatára. Így történt ez 1678-ban is, amikor - mint fentebb említettem - a zsidók után a „rác” kereskedőknek is el kellett hagyniuk Bécset. 1670-ben Diodatónak már a „Goldene Gans” (Arany Lúd) fogadóban (a mai Rotenturmstraße környékén) volt árulerakó helye. Nem sokkal később, 1677-ben megházasodott, majd polgárjogot nyert a városban,⁴¹ és a legmagasabb politikai körökkel került összeköttetésbe. Kereskedőként legszívesebben egyedül dolgozott, de laza, kaleidoszkópszerű kapcsolatban állt néha más örmény kereskedőkkel, illetve a Keleti Kereskedelmi Társasággal is bonyolított üzleteket. Annak érdekében, hogy minél könnyebben és biztonságosabban mozoghasson az Oszmán Birodalom területén, 1681 májusában a Rudolph Dane halálával megüresedett futári posztért folyamodott, amelyet azonban nem ő, hanem egy másik örmény, a már említett Erasmus Noel nyert el. Diodato a visszafoglaló háborúk idején is folytatta kereskedelmi tevékenységét, és a magyar területeken is megvetette lábát, kapcsolatokat épített ki Havasalföld, Moldva és Lengyelország irányába is. Mivel Diodatónak sok készpénze volt, szinte a kezdet kezdetétől adott kölcsön az állam életében fontos vagy kevésbé fontos szerepet betöltőknek, így sokan váltak lekötözöttjeivé.

Kapcsolatépítési stratégiája olyan sikeres volt, hogy 1682-ben az udvar a Konstantinápolyba induló rendkívüli követ, Alberto Caprara mellé adta, hogy Oszmán Birodalombeli kapcsolatait újítsa fel, és szervezzen be minél több informátort. Diodato kapcsolati rendszerére a legfőbb feladat 1684 és 1686 között hárult, és elsősorban Budáról kellett információt szerezniük. Két olyan embert „alkalmazott” ezen a téren, akik szerepet játszottak a hatékony információszolgáltatásban: Kalust Nurvelit és Gábiel Sebinkarahiszárit.

1.2. Kalust Nurveli

1678 júliusában a Haditanácshoz megkeresés érkezett, hogy „*a budai pasa keresztény házi orvosa, Calixt Schiachin*” Bécsbe szeretett volna jönni, hogy orvosságot vegyen. ” Ennek a kérésnek a Haditanács nem örült, mivel Thököly Imre mozgalma miatt egy újabb oszmán-Habsburg háború kirobbanására lehetett számítani, illetve mind az Oszmán Birodalomban, mind a magyar területeken dúlt a pestis, és félték, hogy esetleg Bécset is elérheti. Ráadásul nem ismerték *Calixt Schiachint* Ezért a Haditanács utasította Esterházy János (1625-1690) győri vicekapitányt, hogy szerezzen be információkat a kérvényezőről, aki azonban nem várta meg az engedélyt. Maximilián Sattler, akit Johann Christoph von Kindsberg (konstantinápolyi állandó követ 1672 és 1678 között) utódjának szántak a Portán, az odafelé úton Belgrádban elhunyt. Kíséretének tagjai az egyetlen lehetséges útvonalon, Budán keresztül érkeztek vissza Bécsbe. Hodzsa Arnavut Uzun Ibrahim pasa házi orvosa hozzájuk csatlakozott,⁴⁴ és velük együtt karanténba került, hogy a pestis esetleges megjelenését, és a járvány kialakulását megakadályozzák. 1678 augusztusában már szabadon mozoghatott Bécsben, ahol a *Leopoldstadtban* szállásolták el. Az 1636 körül Iszfahán Új-Dzsulfa⁴⁵ negyedében született Kalust Nurvelit sok néven tartották számon: ⁴⁶Bonaventura Scháhin, ⁴⁷Bonaventura Velli, dottore Persiano stb. Bár nős volt, és gyermekei is születtek, úgy tűnik, hogy Bécsbe nem vitte őket magával. Budán maradt öccse is, Wardan Bonaventura (Scháhin), aki kereskedelemmel foglalkozott, és Buda 1686. évi visszafoglalását megelőzően részt vett a hírszolgáltatásban. A következő két évtizedet Kalust Nurveli a császárvárosban töltötte el, ahol orvosként, udvari kémikusként, kereskedőként és kémként egyaránt tevékenykedett. Szinte odaérkezésének pillanatától szoros kapcsolatot tartott fenn Johannes Diodatóval, azt azonban sem Kari Teplynck, sem nekem nem sikerült kideríteni, hogy korábban is ismerték-e egymást vagy két, hasonló természetű ember szerencsés találkozásáról beszélhetünk csak.⁴⁸ Ugyanakkor az, hogy 1679 júliusában Diodato első leánygyermekének Kalust Nurveli lett a keresztapja⁴⁹ arra enged következtetni, hogy ismeretségük nem Bécsben kezdődött. A császári udvarral két úton, orvosi minőségében és Diodato ismeretségi körén keresztül került összeköttetésbe. Első feladatát orvosként, 1679-ben, a Bécsben dühöngő pestisjárvány idején teljesítette, majd kereskedőként többször együttműködött Diodatóval is.⁵⁰ 1682-ben, amikor Alberto Caprara *internunciusként* Konstantinápolyba indult, Diodato és Nurveli is kíséretének tagjai voltak. Nurveli Budáig ment, ahol hosszabb időt töltött el, kapcsolatban állt korábbi kenyéradó gazdájával, a budai beglerbéggel, illetve annak bizalmi embereivel, és folyamatosan híreket szolgáltatott Bécsnek Thököly tárgyalásairól. Ő küldte el a kuruc vezér és a szeráj szerződésének szövegét is a császárvárosba. 1682. november 9-i jelentésében rámutatott arra, „*amit ott [Budán] a vezirtől [beglerbég] megtudott, és hogy milyen szándékai vannak a törököknek Magyarországon.*” ⁵¹

Mint említettem, Bécs ostromakor az oszmán ostromgyűrű ellenére sikerült futárokat, hírszerzőket a városba, illetve onnan kijuttatni. Az ő szerepükről több monográfiában, illetve egy ezen kérdésnek szentelt cikkben is olvashatunk.⁵² Annak ellenére azonban, hogy

viszonylag sokan írtak a jelenségről, sokáig mégsem sikerült tisztázni, hogy valójában kik és hányszor mentek ki a császárvárosból, hogy az oszmán táboron átosonva, az ott raboskodó rezidens, Kuniz segítségével Lotharingiai Károly seregéhez juthassanak. Az ostrom 1683. szeptember 3-án kritikussá vált, amikor egy akna felrobbantása miatt a fal egy része leomlott, az így keletkezett résen a janicsárok megpróbálták rohammal bejutni a városba. A lakosság körében pánik tört ki. Másnap reggel ebben a válságos helyzetben a védelmet vezető Ernst Rüdiger von Starhemberg a két napja Lotharingiai Károlyhoz útnak indított Georg Michalowitz után egy újabb futárt küldött, hogy a várost fenyegető végről tudósítson a felmentő sereg parancsnokának. A futár azonban nem érte el Lotharingiai Károlyt, hiszen a „*Sáhin nevű örmény doktor szolgálja 5-én egy csomaggal jött ki a várból és öt a nagyvezír elé vitték. Kihallgatása során elmondta, hogy a város parancsnokának már 5000 embere sincsen bent, és nagyon nagy szükségük van a segítségre.*”⁵³ Walter Sturminger már bebizonyította, hogy nem lehetett Nurveli szolgálja, ennek ellenére ez a nézet sokáig tartotta magát a történetírásban. Az egyébként jól tájékozott Kuniz minden bizonnyal azért gondolta, hogy a futár Kalust Nurveli szolgálja, mivel tudta, hogy az örmény doktor kapcsolatban áll a hírszolgáltatással. A császári hadvezetés és a Haditanács azonban még Bécs felmentését követően sem tudhatta biztosan, hogy Diodato és Kalust Nurveli melyik oldalon állnak, mivel az oszmánok Sáhint kérték meg, hogy segítsen békét kötni a császárral. Ez pedig felettébb gyanús volt, így Nurveli házi őrizetbe került. Kihallgatásával Kunizot, a Haditanács tagját, volt konstantinápolyi állandó követet bízták meg.⁵⁴ Bár az újdonsült tanácsos jelentése nem maradt ránk, de minden bizonnyal felmentő volt, hiszen Nurveli hamarosan kiszabadult a házi őrizetből. Sőt, június hónapban Linzbe ment, ahol I. Lipót császár fogadta a doktort, majd a budai császári táborba küldték azzal a feladattal, hogy vegye fel a kapcsolatot a városban élő és dolgozó testvérével, Wardannal, és az ő segítségével szerezzen be híreket.⁵⁵ A perzsa doktor ugyanekkor kérte a Haditanácsot, hogy a császár szolgálatában elköltött 3000 forintját térítse meg, és „*adjon neki rendes bért és fizetést azért, hogy az ősellenségtől kapott híreket hűségesen megküldte*”⁵⁶ A haditanácsos, Hieronymus Pozzo támogatta Nurveli kérelmét,⁵⁷ és a császár 1000 forintot ígért neki, ezt az összeget azonban még végrendeletében, utódai számára is követelte a doktor.⁵⁸ Nurveli és Diodato folyamatosan fenntartották kapcsolatukat az Oszmán Birodalommal, elsősorban Buda várával. Nurveli nem csak öccsével, de más örményekkel is levelezett, beszélt, felhasználta őket a császáriak számára fontos hírek megszerzésére. A Nurveli, illetve öccse által beküldött leveleket a házi őrizetben lévő Diodato dekódolta.⁵⁹ Wardan Bonaventura Sáhin 1684. április 15-én küldött jelentésében beszámolt arról, hogy az Oszmán Birodalom komoly nehézségekkel küzd, és „*ha - írja a Haditanácsnak - gyorsan erre a környékre jöttek, akkor, remélem, a tietek lesz e város.*”⁶⁰ Diodato ugyanennek a levélnek a végén jelezte, hogy április 28-i dátummal egy másik tudósítótól, a Győrben tartózkodó rác kereskedőtől, Pal Diaghtól is híreket kapott.⁶¹ Amikor 1684-ben Lotharingiai Károly seregeivel először tett kísérletet Buda ostromára, megparancsolta, hogy „*ha ott [Buda alatt] sikeresek leszünk, a perzsa doktor testvérét a budai hírszolgáltatás miatt, meg kell kímélni.*”⁶² Mindez arra enged következtetni, hogy a Kalust Nurveli, Wardan Bonaventura és Johannes Diodato által beszerzett információk fontosak voltak a Haditanácsnak és a hadvezetésnek is annak ellenére, hogy teljes mértékben soha nem bíztak meg az örményekben. Fontosságukat jelzi az is, hogy amikor 1684 decemberében Kalust Nurveli újra kérte, költségeit térítsék meg, pénzeit fizessék ki, beadványán maga a császár aláírása szerepel a következő rövid feljegyzés alatt: „*Mivel általában elég jó információkat küldött hozzánk, valamivel honorálni lehetne fáradozásait. Lipót*”⁶³

Amikor Diodato felkarolta az új örmény jövevényt, Gábiel Sebinkarahiszárit, Kalust Nurvelivel ellentétbe került. Ezt fokozta az is, hogy az orvos és a kereskedő két, egymással szemben álló, egymás ellen intrikáló udvari csoporthoz tartoztak. Sáhin Meninskihez

közeledett, az eddigi kötelékeket átrendezte. Az 1686. évi, alább bemutatandó budai siker azonban elsimította az ellentéteket. Gábrriel Sebinkarahiszári esküvőjén Kalust Nurveli és Johannes Diodato szerepelt tanúként.

Az örmények „sokoldalúságát” mutatja a következő eset is. Amikor 1685-ben, Thököly Imre elfogatóját, Melek Ibrahim pasát kivégezték (így valóban *melek*, azaz angyal lett belőle), és új nagyvezír (Szári Szulejmán pasa) került a szultáni csapatok élére, elküldte Bécsbe Wardan Bonaventurát, hogy tárgyaljon a Haditanáccsal a béke lehetőségéről. Kalust Nurveli öccse 1685. január-március között a császárvárosban tartózkodott, és hivatalos tárgyalásokat folytatott a Haditanáccsal, valamint annak elnökével, Bádeni Hermann gróffal. A megbeszéléseken Johannes Diodato is részt vett. A Szent Liga koalíciós szerződése miatt - amelyben szerepelt, hogy egyik fél sem köthet békét a többi érdekelt tudta nélkül, és ehhez a császári udvar is tartotta magát - Wardan Bonaventura tárgyalásai sikertelenek maradtak. Végso kétségbeesésében az örmény 60000 dukáttal meg akarta venni Bádeni Hermann beleegyezését. Nem járt sikerrel, de mindezek ellenére, amikor Wardan visszatért Budára, a Haditanács utasította az esztergomi parancsnokot, Johann Philipp von Bischofshausent,⁶⁴ hogy bizalmi emberét mutassa be az örménynek annak érdekében, hogy további hírleveleit az ő segítségével juttassa el Bécsbe.⁶⁵ Ez az útvonal olyannyira működött,⁶⁶ hogy 1685 júniusában, amikor Bischofshausent áthelyezték Visegrádba, azt a parancsot kapta, hogy segítse továbbra is a két testvér levelezését.⁶⁷ 1685-ben a császári és a szövetséges seregek bevették Érsekújvárt, így Buda bevételének lehetőségét a Haditanács már más szemszögből kezdte nézni. A békés megegyezés lehetősége nem állt fenn, így a Haditanács olyan embert keresett, aki „kém és szabotőr” is volt egy személyben, akit be lehetett juttatni a várba, akinek nem okozott lelkiismereti problémát semmilyen kérdés sem.

1.3 Gabriel Sebinkarahiszári

Ezt a feladatot egy újabb örmény, az 1685 októberében Bécsbe érkező Gábrriel Sebinkarahiszári (Sebinkarahisar, Törökország), akit sokszor Gábrriel Sartónak is neveznek, mivel foglalkozását tekintve *sarto*, azaz szabó volt. (A magyar történelem őt Gábor szabómesterként tartja számon.) A Sebinkarahiszárból származó Gábrriel belekerült abba a kémhálózatba, amelynek két stratégiai pontján, Bécsben és Budán eddig Diodato és Wardan Bonaventura ültek, és amelynek szálai egészen Konstantinápolyig értek. Sebinkarahiszárit Kalust Nurveli szállásolta el leopoldstadti házában. Mivel háborús idő volt, a város védelmével megbízott milícia (*Stadtguardia*) vezetője kikérdezte a jövevényt arról, hogy ki ő, honnan jött, és mi járatban van Bécsben. Az ekkor felvett adatok szerint (azaz Sebinkarahiszári saját elbcszélésű története értelmében, amelynek valóságtartalmát lentebb ismertetem) Gábrriel Sebinkarahiszári, a szabó, örmény kereskedő, akinek testvére gazdag kalmár Edirnében (TR). Saját és testvére áruival sokszor utazott a Lengyel Királyság területére, erről az ottaniak igazolást is tudtak volna adni. Az örmények szokásainak megfelelően kölcsönadott egy magas rangú török tisztviselőnek, a szivasi pasának, aki azonban nem tudta megadni 6000 tallérnyi tartozását. Másfél éve ezért követte a pasát mindenhová, hogy - ha alkalom adódik - pénzét visszaszerezze. Mivel a szivasi pasának Esztergom alá kellett vonulnia, ő is vele jött. 1685. augusztus 16-án a pasa egyik kezét elvitte egy puskagolyó. A haldoklótól kérte, hogy adja meg tartozását, de az azt felelte, hogy előbb legyen törökké, mert őt egy kereszténynek adott szó nem köti. Az erőszakos törökké tétel elől egy budai keresztényhez menekült, aki egy ideig bújtatta. Tőle tudta meg, hogy egyik szolgáját törökké tették, a másik elszökött, a pasa pedig elvitette sátrát és csomagjait. Így

Gabriel Sebinkarahiszári maradék pénzéből lovat vásárolt magának, majd az éj leple alatt kisurrant a városból. Meg sem állt az esztergomi keresztény táborig. Az öt elfogó kapitány egyenesen Lotharingiai Károlyhoz küldte a foglyot, aki kikérdezte, majd menlevéllel Komáromba küldte. Itt két hónapot töltött el, és bevárta a császári hadvezért. Lotharingiai Károly javasolta neki, hogy menjen Bécsbe, ahol más örmények is vannak, ők majd menedéket nyújtanak neki. Saját bevallása szerint így érkezett meg a császárvárosba. A források alapján azt biztosan tudjuk, hogy Sebinkarahiszári a Moszul-Bagdad-Tokat-Isztambul-Buda-Bécs útvonalon jött. Kiderült, hogy magasabb képzettsége volt, mint ami egy kereskedőtől vagy egy szabótól elvárható lett volna. Valóban járt Lengyelországban, ahol kereskedelmi tevékenységet folytatott. Amikor a Haditanács, mint fentebb szó volt róla „kémet és szabotört” keresett Budára, Gábriel Sebinkarahiszáriban alkalmas jelöltre lelt. Diodato felkarolta az új jövevényt, és segítette visszajutását a várba. Ottani kereskedő ismerőséhez, Karakashhoz küldte. Mivel Gábriel minden fenntartás nélkül vállalkozott az útra, nem lehetett igaz az a történet, amelyet budai elmeneküléséről mesélt. A szivasi pasa halála ellenére túl nagy lett volna a kockázat, bárki a pasa kíséretéből felismerhette volna. Amikor egyértelművé vált, hogy a szabót elküldik Budára, a Haditanács a Bécs-Kanizsa-Buda útvonalat javasolta, és kitalált egy történetet, hogy miért küldik vissza az elfogottat az Oszmán Birodalomba.⁶⁸ Sebinkarahiszárit azonban már útja kezdetén újabb atrocitás érte: Bécsújhely közelében egy csapat katona kifosztotta, így kénytelen volt visszatérni a császárvárosba. Ennek következtében - az idő rövidségére való tekintettel - Bécsből egyenesen Budára küldték, a kanizsai utazásról többé nem esett szó. Esztergom kapitányát, Strassert utasították, hogy hűséges embere kísérje el Sebinkarahiszárit. Az örmény valószínűleg 1686. április második felében érte el a középkori Magyar Királyság fővárosát, és Diodato emberénél, Karakasnál szállt meg, aki a budai pasa *kethiidájánál* (helyettes) jelentette: földije érkezett. A pasa engedélyezte, hogy Sebinkarahiszári Budán maradjon, a kifosztásáról szóló történet meghatotta, így egy öltözet ruhát ajándékozott a jövevénynek, de - a kor szokásának megfelelően - Karakasnak kezességet kellett vállalnia érte.⁶⁹ Amikor Diodato megkapta Sebinkarahiszári első levelét, maga vitte el az éppen Bécsújhelyen tartózkodó császári udvarba, és I. Lipót első kamarásán, Hieronymus Scalvinonin (aki az Udvari Kamara tanácsosa is volt) keresztül juttatta el az uralkodóhoz. Jelentette, hogy a kém sikeresen bejutott. Mind Diodatót, mind Gábriel Sebinkarahiszárit sokan, így a főtolmács, Meninski is, kettős kémnek tartották. Ebben semmi meglepő nincsen. Mind a zsidó, mind az örmény kereskedőknél előfordult. Vallásuk, kultúrájuk, viselkedési és öltözködési szokásaik mássága, két világ közöttiségük (oszmán és keresztény) miatt többször érte őket ez a vád, mindkét oldalon. Diodato és Kalust Nurveli kereskedőtársát, a zsidó Löbl Heschlt egyik legfőbb támogatója, a Haditanács akkori elnöke, Raimondo Montecuccoli is kettős kémnek (*spia doppia*) tartotta.⁷⁰ Gábriel Sebinkarahiszári legtöbb jelentését április végétől az ostrom megkezdéséig írta, amelyeket Strasser vagy a rendes postaszolgálat továbbított Bécsbe. Tudomásunk van arról is, hogy néhány levelet a szintén örmény Gregorius Melchior vitt el Budáról Győrbe, akit a győri huszárok kifosztottak.⁷¹ Itt Diodato írta át őket olasz nyelvre, majd a Haditanácsnak, Lotharingiai Károlynak és a császárnak egyaránt továbbította őket. Sebinkarahiszári örmény nyelven írt, a levelek kereskedelmi tevékenységéről szóltak. A sorok közé - szintén nem új találmány - tejjel írta a valódi híreket. Ezt Diodato tűz fölé tartotta, így a tej megbarnult és az üzenet olvashatóvá vált. Ezt a technikát a velencei és raguzai kémek már a 15-16. században ismerték.⁷² Gabrielt azonban kettős céllal küldték be a várba. A hírek szolgáltatásán túl feladata volt, hogy szabotázsakciót szervezzen és vitelezzon ki. Sebinkarahiszári, saját bevallása szerint, fontos szerepet játszott a budai löportorony felrobbanásában, 1686. július 22-én. Ennek megítélése komoly nehézségeket támaszt a mai történészeknek, mivel csak közvetett bizonyítékokkal rendelkezünk. Amikor Buda bevételét követően megkezdődtek a török fogolykihallgatások, a löportorony felrobbantásáról is

keletkeztek feljegyzések. Mehmed bég, a budai *kid kethüda*, a janicsáraga helyette az vallotta, hogy az ostromlók ágyúgolyója véletlenül találta el a tornyot.⁷³ A *lagimabasi*,⁷⁴ Szefer azonban, akit az egyik keleti nyelvek tolmácsa, Heinrich Christoph Schwegler hallgatott ki, arról számolt be, hogy a löportornyot két ember őrizte. A *dzsebezsibasi*,⁷⁵ Murád aga, valamint a *csorbadzsi*,⁷⁶ Ahmed. Murád agának volt egy Juszuf nevű, örmény származású szolgálója, ő volt felelős a robbanásért. Nagyon valószínűtlen, hogy az örmény származású szolga saját ötlete lett volna az akció, sokkal inkább Gábrriel Sebinkarahiszári felbujtására cselekedhetett, aki -minden bizonnyal - pénzt ígért neki a sikeresen végrehajtott robbantásért. Ezt látszik alátámasztani a Haditanács protokollumainak 1687. február 8-i bejegyzése, amelynek értelmében „*a Budánál felgyújtott arzenálért*” Sebinkarahiszári évi 400 forintot kapott.⁷⁸ Mindezek alapján elmondható, hogy valószínűleg köze volt a két örménynek, Gábrriel Sebinkarahiszárinak és Murád aga szolgájának, Juszufnak a löportorony felrobbantásához. Hogy csak ők tették-e vagy az ostromló sereg is eltalálta? Ezt a kérdést nem sikerült eddig megnyugtatóan tisztázni.

Gabriel Sebinkarahiszári hamarosan megnősült. Egy, 1687. január 25-én Hieronymus Scalvinoni és Johannes Diodato által megkereszteltetett török nőt,⁷⁹ Maria Regina Josephát vette nőül február 10-én, aki az érsekújvári tímárdefterdár⁸⁰ özvegye volt.⁸¹ Házasságából több gyermek is született.⁸²

Sebinkarahiszári kalandor volt, aki ezekben a zavaros időkben próbálta megcsinálni szerencsáját. Amikor kiderült, hogy a Haditanács a már megítélt összeget sem fizeti ki, új eszközök után nézett. Korábbi pártfogóját, Diodatót helyezte nyomás alá. Ez olyannyira sikerült neki, hogy Diodatót - kémkedés vádjával -nyolc hónapig fogságban tartották. Minden kapcsolatát latba kellett vetnie, hogy feje a nyakán maradhasson. Amikor 1690. április 11-én felmentették, ő maga perelte be Gábrriel Sebinkarahiszárit, akit 1691. január 4-én is tartóztattak. A vádemeléshez Diodato gyűjtötte össze az anyagot. 1692 áprilisában a kalandor beismerte, hogy a Diodato ellen terhelő bizonyítékként bemutatott, a budai pasának küldött két török nyelvű levelet ő hamisította. Az ítéletet 1692. július 10-én hozták meg: Sebinkarahiszárit a jobb keze levágására ítélték, de Budán tanúsított hűsége és szolgálatai miatt az ítéletet egy év, Győrben letöltendő kényszermunkára változtatták, és örökre kitiltották az örökös tartományok területéről.⁸³ Amikor 1693. május 25-én megszabadult a fogságból,⁸⁴ kellemetlen helyzetbe került: nem léphetett a Habsburg Birodalom területére, kikeresztelkedett felesége viszont nem juthatott vissza oszmán földre. Úgy tűnik, hogy minden tiltás ellenére 1709-től ismét a császár alattvalójaként jelenik meg, újra szerepel a Haditanács protokollumaiban.

1.4. Az örmény hírszolgálat alkonya - Belgrád ostroma

Amikor a császári hadvezetés 1687-1688-ban a Belgrád elleni ostromot tervezte, Diodato újra a Budánál már bevált sémát akarta követni. Másodszorra ez nem sikerült. Kalust Nurveli fiát azonban megpróbálták felhasználni. Azt már nem lehet kideríteni, hogy a fiú ott élt-e vagy a kémkedés végett küldték-e oda, de Kalust Nurveli 1688 júliusában kérte a Haditanácsot, hogy Belgrádból hazafelé tartó fiát, akit a huszárok elfogtak és Szeged felé magukkal hurcoltak, szabadítsák ki. Ezzel egyidejűleg testvérét, Wardant is kérte, segítsen megkeresni a fiút. Bár a Haditanács azonnal írt Ottavio Nigrelli és Nehemb parancsnokoknak, azt a választ kapták, hogy a fiú már meghalt. Kalust Nurveli testvérét, Wardan Bonaventurát pedig kirabolták, majd agyonütötték a hadszíntéren. Kalust Nurveli neve soha többé nem merült fel a hírszerzéssel kapcsolatban, de továbbra is Bécsben maradt, és részt vett a délkeletre irányuló kereskedelemben, fenntartotta addigi relációit a rác, a görög és az örmény kalmárokkal. A

család a bécsi örmények egyik vallási központjában, a *Leopoldstadtban* található, az Irgalmas rendiek által fenntartott kolostor (*Kloster der Barmherzigen Briider zn Leopoldstadt*) egyik oldalkápolnájában egy Szent Gergely képével díszített oltárt kapott. Kalust Nurveli Johann Péter Jordin bécsi polgár házában, a mai Große Sperlgasse 14. szám alatt lakott. Itt operálták meg 1698. szeptember 19-én. Kalust Nurveli tevékenységének jelentőségét és személyének megbecsültségét mutatja, hogy a császár háziorvosa, Benedikt Norbert von Zeidler végezte az operációt, de nem járt sikerrel. A perzsa doktor 1698. szeptember 25-én elhunyt, a *leopoldstadti* temetőben helyezték örök nyugalomra. Október 14-én az Udvari Marsall Hivatala (*Hofmarschallamt*) felnyitotta a végrendeletet, mivel Kalust Nurveli mint udvari kémikus ezen hivatal felügyelete alá tartozott.

Az örmények szerepe a hírszerzésben Buda bevétele után erőteljesen csökkent, mivel a távoli tájakról nem tudtak megfelelő híreket szolgáltatni. Ugyanakkor az addig megszerzett érdemeik lehetővé tették, hogy a bécsi örmény kolónia megmaradjon, és 1699, a karlócai béke, azaz az oszmán háború lezárását követően is szerepet játszhasanak a távolsági kereskedelemben, néhányan közülük udvari beszállítókká is váltak. A konstantinápolyi diplomáciai kapcsolatok alakításában ugyanakkor továbbra is közreműködtek, mint ahogyan az onnan érkező hírek értékelésében, beszerzésében vagy a már megszerzett információk Bécsbe juttatásában is.

Lábjegyzetek:

1. Tokát, Sivas, Bursa ma: TR.
2. *Mantrcm, Róbert*: Istanbul dans la seconde moitié du XVIIIe siècle. Paris, 1962. 50-53.
3. *Teplý, Kari*: Johanncs Diodato, der Begründer des Wiener Kaffeehauses. *Handes Amsorya* 88(1974) 87-106., 233-248., 534-544.; 89(1975) 107-124., 227-252., 357-370., 469-502.; 91(1977) 253-278.; *Teplý, Kari*: Johann Christoph Hazzi (1646-1718). *Handes Amsorya* 90(1976) 673-699.; *Teplý, Kari*: Kalust Nurveli Schahin. Ein armenischer Geheimagent aus dem grófién Türkenkrieg 1683-1699. *Handes Amsorya* 87(1973) 331-372.; *Teplý, Kari*: Gábrriel aus Şebinkarahisar. Ein Abenteurer im Dienst großer Politik. Der Kundschafter und Saboteur Gábrriel aus Şebinkarahisar und die Wiederoberung Ofens 1686. *Handes Amsorya* 87(1973) 215-244.; *Teplý, Kari*: Die Anfänge des Wiener Kaffeehauses. Fakten gegen Legenden von Wiens erster armenischer Kolonie. Jahresbericht des Bundesgymnasiums Wien 9 (Wasagymnasium) über das Jahr 1973/74. Hrsg. Direktor Dr. *Ham Zwölfer*. Wien, 1974. 3-18.
4. *Teplý, Kari*: Die Einführung des Kaffees in Wien. Georg Franz Koltschitzky, Johannes Diodato, Isaak de Luca. Wien, 1980. (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte, 6. Hrsg. *Félix Czeike*) 12.
5. A fogadó az akkori Haarmarkton, a mai Rotenturmstraße folytatásánál állt, és itt kapott helyet akkoriban a vám- és mérlegelőház, ahová a magyar és a délkelet-európai, valamint az ázsiai kereskedők is tartoztak. *Teplý, Kari*: Koltschitzky... i. m. 12.
6. *Teplý, Kari*: Koltschitzky... i. m. 13.
7. *Mantran, Róbert*: i. m. 50.
8. A nagy földrengés Ragusa város és környéke jelentős részét, és kb. 5000 polgárt elpusztított, ez pedig balkáni gazdasági pozícióinak fokozatos elvesztésével járt

- együtt. *Zlatař, Zdenko*: Between the Double Eagle and the Crescent. The Republic of Dubrovnik and the Origins of the Eastern Question. New York, 1992. 104-105.
9. A zsidókat 1669-től több fázisban üzték ki Bécsből. Az 1669. július 26-án kiadott pápens hatásra előbb csak a szegényebb rétegeknek kellett elhagynia a várost, 1670 februárjában azonban a gazdagabbak is kénytelenek voltak távozni. Lipót elhatározását azonban az is erősítette, hogy a város átvállalta a zsidó közösség adójának (évi 10 000 Gulden) megfizetését. A város azonban sem az adót megfizetni nem tudta, sem az elhagyott negyed benépesítésével nem boldogult. Az uralkodónak pedig az adó mellett a zsidó nagykereskedők és bankárok által az udvar számára felkínált kölcsönök is hiányoztak. Ennek megfelelően a legnagyobb kölcsönadó, Sámuel Oppenheimer (1635-1703) már 1689-ben megkapta a „der Römischen Kaiserlichen Majestat Über Kriegs Factor und Hof-Jude” címet, és ismét szabadon mozoghatott a császárvárosban. *Wien. Geschichte einer Stadt. Hrsg. Csendes, Peter-Oppl, Ferdinánd. Wien-Köln-Weimar, 2003. Bánd II. Die frühneuzeitliche Residenz (16. bis 18. Jahrhundert). Hrsg. Vocelka, Karl-Traninger, Anita. 294-295.; Sachslehner, Joharmes*: Wien. Stadtgeschichte kompakt. Wien, 1998. 100.; *Öhlinger, Walter*: Wien zwischen zwei Türkenkriegen. Wien, 1998. (Geschichte Wiens, 3.) 125-128.
 10. *Stunzinger, Walter*: Die Kundschafter zur Zeit der zweiten Türkenbelagerung Wiens im Jahre 1683. In: Festschrift zu Feier des zweihundertjährigen Bestandes des Haus-, Hof- und Staatsarchivs. Bánd II. Wien, 1951. (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Ergänzungsband III.) 354-355.; *Teply, Kari*: Koltschitzky... i. m. 13.
 11. A régebbi monográfiák közül Kloppnál és Rennernél is a lengyel származásáról szerezhetünk tanúbizonyságot. *Klopp, Onno*: Das Jahr 1683 und der folgende große Türkenkrieg bis zum Frieden von Carlowitz 1699. Graz, 1882. 233.; *Renner, Vidor von*: Wien im Jahre 1683. Geschichte der zweiten Belagerung der Stadt durch die Türken im Rahmen der Zeitereignisse. Wien, 1883. 312. Lengyel származásának elterjesztéséhez hozzájárultak azok a közvetlenül az ostrom után, illetve a következő években születő röpiratok, amelyek megírásában Koltschitzky tevékenyen részt vett, és a lengyel származását hangsúlyozta.
 12. Goes, Johann, Frciherr von, 1662-ben Temesvárra ment követségbe Ali pasához. Amikor 1663-ban a nagyvezír hada megindult Magyarország ellen, a pasának is csatlakoznia kellett hozzá. Az oszmán fél egy-egy háborús helyzetben a követet túsznak tekintette, aki felel uralkodója politikájáért, így a nagyvezír Goes-t magával vitte a hadszíntérre. *Zedler, Johann-Heinrich*: Großes vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste. Halle-Leipzig, 1735. Bánd 11.81.
 13. *Hassinger, Herbert*: Die erste Wiener orientalische Handelskompagnie 1667-1683. In: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 35(1942) 40.
 14. ÖStA FHKA HKA HFU Kt. 287. Fasz. 1682. június fol. 468r (1682. június 21.); *Teply, Kari*: Koltschitzky... i. m. 18.
 15. ÖStA KA HKR Protokolle Bánd 360. Reg. 1680. május 18. fol. 280r.
 16. *Teply, Kari*: Koltschitzky... i. m. 20.
 17. A róla máig fennmaradó képet olyan beadványaiban is formálta, amelyeknek a propagandához, a reklámhoz és az üzleti fogásokhoz közvetlenül semmi közük nem volt, így például 1684. december 1-jén, amikor beadvánnyal fordult a császárhoz, azért (is) kérte bére emelését, „mert a nemrégiben megesett bécsi ostrom idején ki- és bejártam a városba, amiről itt nem akarok szólni, hiszen enélkül is mindenki számára ismert mindez. ” FHKA HKA HFU r. Nr. 303. Kt. 1685. V-VI. fol. 285r. (1684. december 1.); u.ez ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. 304. Kt. 1685. VII-X. fol. 13r. (1685. október 2.)

18. *Klop, Onno*: i. m.; *Renner Victor von*: i. m.
19. *Teplý, Kari*: Koltschitzky... i. m. 29.
20. *Sturminger, Walter*: i. m. 349-350.
21. Kara Mustafa vor Wien. [Weqaji-i Bee] Das türkische Tagebueh der Belagerung 1683, verfaßt vom Zcremonienmeister der Hohen Pforte. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von *Richard F. Kreutel*. Graz-Wien-Köln, 1955. (Osmanische Geschichtsschreiber 1.) 76.
22. *Sturminger, Walter*: i. m. 351-352.
23. Das heldenmüthige, wiewohl gefährliche unterfangen, herrn Georg Frantzen Kolschitzky, welcher gestalt derselbe in ängstlicher türckischer belagerung der kayserlichen haupt- und residentz-stadt Wienn in Ocsterrich durch das feindliche läger gedrungen und die erste kundsehafft [...] gebracht habé [...]. Erstmaln gedruckt zu Wien. Nürnberg, *Balthasar Joachim Endter*, 1683.
24. A keletről érkező hírek számára a Francia Királyságban Strasbourg volt az egyik legjelentősebb hírelosztó központ.
25. ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. 326. 1688. XI-XII. fol. 128-129. (1688. november 2.)
26. Rudolph: ÖStA FHKA HKA HF Protokollband 863. Reg. 1661. fol. 12v; Petrakki: ÖStA KA HKR Protokollband 399-400. Exp. 1697. április fol. 229r.
27. *Teplý, Kari*: Kalust... i. m. 372.
28. *Teplý, Kari*: Diodato... i. m. 102.
29. ÖStA KA ProtoUband 402-403. Exp. 1698. október fol. 681v. (*Itt már „türkischer dollmatsch“*)
30. ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. 347. 1692. IU-IV. fol. 85r (1692. március 5.) Szent Anna a hagyományok szerint Szűz Mária édesanyja volt. Állítólagos kézrelikviája a Szentföldről 710-ben került Konstantinápolyba, majd 1333-ban a Hagia Sophiában helyezték el. (<http://www.newadvent.org/cathcn/01538a.htm>; a letöltés ideje: 2006. június 1.) Ezt vitte el Dane az uralkodónak, aki a Schatzkammerban (a császári kincseskamrában) helyeztette el.
31. *Teplý, Kari*: Kalust... i. m. 369.
32. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkéi I. Kt. 152. Konv. 4. fol. 25r (1681. február 5.); ÖStA KA HKR Protokollband 359. Exp. 1680. április fol. 248v; Bánd 360. Reg. 1680. április 16. fol. 144r.
33. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkéi I. Kt. 150. Konv. 4. fol. 33r, 35r; ÖStA KA HKR Protokollband 359. Exp. 1680. október fol. 591v; Bánd 360. Reg. 1680. augusztus 17. fol. 347v, október 2. fol. 407v.
34. ÖStA KA HKR Protokollband 361. Exp. 1681. május fol. 267v, július fol. 408r; Bánd 362. Reg. 1681. július 9. fol. 372r.
35. *Teplý, Kari*: Kalust... i. m. 369.
36. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkéi I. Kt. 153. Konv. 1. fol. 94v (1686); ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. 222. Konv. 1666. VII. fol. 60r. (1666. július 12.)
37. „*Ermény Elias und consortes von Constantinopl*“ megérkeztek Bécsbe. ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. 228. Konv. 1666. V. fol. 56r. (1666. május 25.)
38. *Teplý, Kari*: Diodato... i. m. 93-106.
39. „*Gleich wie aber die Ratzen hinkünfftig auffWien nicht zuzulassen, alfi seye auch denen WienerJaden ihre commercien in Türckhey noch viel mehr aber ihre hinabreyse bey lebensstrajf zu verbieten.*“ ÖStA FHKA HKA RA 187/B fol. 827v 1664. január 26.
40. *Teplý, Kari*: Diodato... i. m. 102.
41. *Teplý, Kari*: Diodato... i. m. 243.
42. ÖStA KA Protokollband 356. Reg. 1678. június fol. 334v.

43. ÖStA KA Protokollband 356. Reg. 1678. június fol. 334v.
44. ÖStA KA Protokollband 356. Reg. 1678. július fol. 558v; Hodzsa Arnavut Uzun İbrahim budai pasa: 1670-1673. 1678-1683. szeptember 14. *Gévav, Anion: A budai pasák*. Wien, 1841. 48., 49., 50.
45. A középkorban létezett egy Dzsulfa nevű város az Araxész folyó (Arax, Aráz) északi partján. 1604-ben a perzsa Szafavida-dinasztia egyik legkiemelkedőbb uralkodója, I. Abbász sah (1587-1629), aki az oszmán janicsárság mintájára megpróbálta bevezetni a gúlám rendszert, a város lakosait Iszfahánba telepítette. A városon belül létrejött az Új-Dzsulfának nevezett örmény negyed, ahol Kalust Nurveli is született. *Savory, Roger M.: 'Abbas I.* In: *Encyclopaedia Iranica*. Ed. Yarshater, Ehsan. Routledge, 1985. Vol. I. 74.
46. AStLW, Alté Ziviljustiz, Testament 10.330; AStLW, Todesbeschauprotokoll, Band 19. fol. 59v.
47. *sah 'in* (perzsa) = királysólyom
48. *Teply, Kari*: Kalust... i. m. 337.
49. *Teply, Kari*: Diodato... i. m. 243.
50. Diodato és Kalust Nurveli 1681-ben is közösen kereskedtek, ráadásul összefogtak egy korábban bécsi, majd - a zsidók kiűzését követően - Budán élő kereskedővel, Heschl Löbllel. Amikor Löblt 1681 augusztusában Tata és Győr között megölték, áruit - így Diodato és Kalust Nurveli portékáit is - elrabolták a győri huszárok, a két örmény társ közösen követelték kártérítést a Haditanácstól, illetve az Udvari Kamarától. Az ügyről és Heschl Löblről bővebben: *Teply, Kari*: Ein Konfident aus dem Wiener Ghetto. In: *Wiener Geschichtsblätter* 27(1972) 400-401.; *Buchberger, Reinhardt*: Lebl Höschl von Wien und Ofen: Kauimann, Hofjude und Spion des Kaisers. Hofjuden und Landjuden. Jüdisches Leben in der Frühen Neuzeit. Hrsg. Hödl, Sabine-Rauscher, Peter-Staudinger, Barbara. Berlin, 2004. 217-250.
51. ÖStA KA HKR Protokollband 366. Exp. 1683. november fol. 4v.
52. *Klopp, Onno*: i. m. 243.; *Newald, Johann*: Beiträge zur Geschichte der Belagerung von Wien durch die Türken im Jahre 1683. Band I—II. Wien, 1883-1884. 1883-1884. Band II. 70., 73., 120.; *Renner, Viktor von*: i. m. 312-316., 319., 324., 328. ; *Redlich, Oswald*: Weltmacht des Barock. Österreich in der Zeit Kaiser Leopolds I. Wien, 1961. 249.; *Slurminger, Walter*: i. m.
53. Kuniz naplójának részletét többen is idézik pl. *Sturminger, Walter*: i. m. 353.; *Teply, Kari*: Kalust... i. m. 349.
54. Kuniz a haditanácsostól, Hieronymus Pozzólól kapta a feladatot. ÖStA KA HKA Protokollband 368. Exp. 1684. áprilistól. 178r.
55. ÖStAFHKA HKA HFU r. Nr. 300. Fasz. 1684. XII. fol. 240-242. (1684. december 20.)
56. ÖStA KA HKR Protokollband 368. Exp. 1684. június fol. 315v.
57. „daB Ihre Kay[serliche] Mayfestát] diesen perisanischen doctor zur fortsetzung der kundsehafften mit dencn er biB dato so wol an die handt gegangen mit einem betsandigen jährlichen pension allergnädigist versehen habén." ÖStA FHKKA HKA HFU r. Nr. 300. Fasz. 1684. XII. fol. 240-242. (1684. december 20.)
58. *Teply, Kari*: Kalust... i. m. 370.
59. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkéi I. Kt. 152. Konv. 5. fol. 1 1-14.
60. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkéi I. Kt. 152. Konv. 5. fol. 12r.
61. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkéi I. Kt. 152. Konv. 5. fol. 14r.
62. ÖStA KA HKR Protokollband 309. Reg. 1684. július 28. fol. 455v.
63. ÖStA FHKKA HKA HFU r. Nr. 300. Fasz. 1684. XI-XII. fol. 242v. (1684. december 20.)

64. Johann Philipp von Bischofshausen hesseni származású volt. Később szász-coburgi titkos tanácsosi és udvari főmarsalli rangot viselt. Ebben az időben császári főhadnagyként részt vett Buda ostromában. *Zedler, Johann-Heinrich: Groi3es vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste. Halle—Lcipzig, 1733. Bánd III. 1958.*
65. ÖStA KA HKR Protokollband 371. Reg. 1685. április 4. fol. 171 r. A lapszélcn: Bischoffshausen, Persian D[okto]rs brueder, Wardan Bonaventura - „Solle dem Wardan Bonaventura nach Ofen eonvoy mitgeben, oder sonsten assistieren, vwann er schreiben auB Ofcn ihme zueschickhet, selbe alsó baldfen] anhero übersend[en], zu d[en] ende ihm eine vertraute persohn daselbst vorzustell[en], d[a]fi or ihn kenne, unnd selbige auf sein verlangfen] nach Ofcn schickh[en], unnd seine brief von dannen abholen khönne."
66. ÖStA KA HKR Protokollband 370. Exp. 1685. május fol. 274v. A lapszélcn: „Bischoffshausen - yberschiekt den von Bonaventura Werdau au(3 Ofen durch einen bauren empfangenen brief /geht ab/."
67. ÖStA KA HKR Protokollband 370. Exp. 1685. június 26. fol. 323r-v. A lapszélcn: Bischofshausen, Ofen correspondenz, Bonaventura - „Weillen er nach Visegrád beordret wordfen], alsó solle er die correspondenz mit dem Bonaventura zu Ofcn dahin ziehen, unnd [con]tin[u]ieren, unnd vor allém d[a]B bcy geschlossene an ihnc Bonaventura bestellen."
68. „den Annenier namens Schneider [!] so sich nacher Canisa zu bégében willen ist, zu sicheren vollbringung seiner rais einen brief als ob selbiger von einer parthey unterhalb Neuheusel gefangen und von mitleidenden Armcniern wieder erlöst worden wáre" ÖStA KA HKR Protokollband 373. Reg. 1686. február 23. fol. 77r.
69. Ez az egyre népesebb bécsi örmény kolónia esetében is így történt. *Teply, Kari: Die erste armenische Kolonie in Wien. In: Wiener Geschichtsblätter 28 (1973) 105-116.*
70. „Wegen der correspondenz, wovon der Mcninski meldet, sagt der hinterlassene hoffkriegsrath man habé schon nach Rabb geschriben, die correspondenz brieff besser zu befürderen, und geschehe solches widerumben. Sonsten aber die anherokunfft des Lebel Judens wirdet für bedenckhlich gehalten, zumahlen noch der seel. Fürst Montecuccoli denselben allzeit für suspect, und für eine *spia doppia* geachtet habé." ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkéi I. Kt. 150. Konv. 4. fol. 84v. (A Haditanács Kuniznak, 1681. február 25.) Löbl Heschlröl Id. 50. Íj.
71. ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. 325. 1688. IX-X. fol. 42r. (1688. szeptember 4.)
72. *Preto, Pao/o: La guerra segreta: Spionaggio, sabotaggi, attentati. In: Venezia e la difesa de Levante da Lepanto a Candia. 1570-1670. Venezia, 1986. 81.; Dénes Tamás: Titok tan avagy kódtörőABC. Bp., 2002. 82.*
73. ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. 311. Fasz. 1686. X. fol. 443v.
74. Láimdzsibasi (*Lagunicibasi*) = az aknászok vezetője. *Pakalm, Mehmet Zeki: Osmanli Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. Istanbul, Milli Egitim, Basimevi, 1971. II. 347.*
75. Dzsebedzsibasi (*Cebecibasi*) = a dzsebedzsik vezetője. A dzsebedzsik gyalogos alakulat voltak, akik a janicsárok nyilait, puskáit, kardját, puskagolyóit, lőporát, sisakját, vérteteket és egyéb felszereléseit vittek. Szolgálatuk hadjáraton kívül: odzsakjuk hadi felszerelésének megóvása, karbantartása. Hadjárat idején: a janicsárokkal együtt mozogtak, és a janicsárok felszerelését szállították (általában teveháton) a hadszíntérre. *Uzuncarsth, jsmail Hakki: Cebeci. islam Ansikolpcdisi. III. istanbul, 1944. 36.*
76. Csorbadzsi (*Corbaci*) = levesosztó. A dzsamáat orták jajabasijainak, a bölükbasinak és az adzsemi jajabasinak az együttes elnevezése. *Fodor Pál: A janicsárok törvényei (1606). Bp., 1989. 114. (Török-magyar hadtörténelmi emlékek, elbeszélő kútfők I.)*

77. ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. 313. Fasz. 1687. IV. fol. 341v. (1687. április 7.)
78. ÖStA KA HKR Protokollband 374. Exp. 1687. február fol. 106r; ÖStA KA HKR Protokollband 375. Reg. 1687. február 8. fol. 80r.
79. A törökök bécsi megkeresztelése vizsgálatakor a korábbi tolmácsok, futárok, egyéb követségi alkalmazottak és kémek közül sokakkal találkozhatunk. Általában a keresztapái tisztséget töltötték be. *Teplý, Kari: Türkentaufen in Wien während des GroBen Türkenkrieges 1683-1699.* In: Jahrbuch der Vercins für Geschichte der Stadt Wien 29(1973) 71., 74.
80. Az Oszmán Birodalomban defterdárnak nevezték a pénzügyigazgatás vezetőit (központi és tartományi szinten egyaránt). A 15. század végétől a készpénzbevételeket és -kiadásokat a *mái defterdári*, a szolgálati birtokok nyilvántartását a *tímár defterdári* végezte. Az Érsekújváron szolgáló *tímárdefterdár* özvegyet vette el Sebinkarahiszári.
81. *Teplý, Kari: Sebinkarahisar...* i. m. 232.
82. ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. 325. 1688. IX-X. fol. 39v. (1688. szeptember 4.)
83. ÖStA KA Protokollband 389. Reg. 1692. augusztus 6. fol. 43 Ír.
84. ÖStA KA Protokollband 392. Reg. 1693. május 25. fol. 208v.